

Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede

AF GERT POULSEN

Foldudbyttets størrelse i dansk landbrug før de store landboreformer i slutningen af det 18. århundrede har ofte været diskuteret i den historiske litteratur. Adjunktvikar Gert Poulsen, Ålborg Universitetscenter, giver i denne artikel en oversigt over de synspunkter, der er kommet frem gennem de snart hundrede år, spørgsmålet har optaget historikerne, og bidrager med et forsøg på at opstille en metode til at beregne et minimumsudbytte for bondebruget i det 17. århundrede.

Et af de mest omdiskuterede emner inden for dansk landbohistorie er uden tvivl spørgsmålet om foldudbyttets størrelse i det 16.–17. århundrede. I det efterfølgende skal denne debat gennemgås med særlig henblik på de resultater, debattens deltagere nåede frem til. Endvidere vil der i denne artikel blive behandlet et kildemateriale, som hidtil er blevet afvist af danske landbohistorikere, fordi det ansås for at være uanvendeligt til belysning af foldudbyttets størrelse. Denne behandling vil munde ud i et forsøg på at opstille nogle nye tal for foldudbyttets størrelse.

Den egentlige debat om foldudbyttets størrelse tog sin begyndelse i 1886. Det var med Edvard Holms »Danmark-Norges Indre Historie« og C. Christensen (Hørsholms) »Agrarhistoriske Studier«. Edvard Holms foldtal er relativt høje, især når man sammenligner med de senere resultater. Han skriver: »Hvad vi nu omtrent vilde kalde Misvæxt, var i det 17. Aarhundrede Gjennemsnitshøst paa Landets bedste Jorder. Fire til fem Fold af Byg og Rug og tre til fire af Havre omtales idelig som det almindeligste.«¹

Desværre angiver Edvard Holm ikke, hvor disse tal »idelig omtales«, men han har andetsteds en henvisning til en artikel af C. E. Secher i Ugeskrift for Landmænd 1876 bd. 2 så det er muligt, at Holm har anvendt denne som sin kilde. Det synes dog, at vendingen »fire til fem fold« er overdrevet, hvis Secher skulle have været den eneste kilde, men hvor Holm så skulle have sine oplysninger fra, er det umuligt at gisne om. Under alle omstændigheder er det rimeligt at se på, hvilket materiale Secher benyttede sig af: »Fra Flakkebjerg Herreder haves lignende Optegnelser af samme Aar (1661), og der har Tilstanden ikke været synderlig bedre. Tingsvidnet derom er alle-

rede udstedt den 27de Juli – saa tidligt har altsaa Høsten været til Ende – i Sønder-Sællinge af otte mænd, der havde synet de Gaarde i de to Herreder, som hørte Kronen til, »hvad der er saact og avlet igen, og hvilken Misvækst, der har været ved den Hede og Brynde, som den Almægtige har straffet dem med for deres Synders Skyld.« I selve Flakkebjerg var Forholdet aldeles ikke saa ynkeligt som mange andre Steder. En mand havde avlet $2\frac{1}{5}$ Fold Rug, $1\frac{1}{2}$ Fold Byg og Havre.«²

Sechers oplysninger er interessante, idet det er tal, der stammer fra bøndergårde. Men den metode, han anvender er problematisk, fordi han bruger oplysninger, som bønderne havde givet for at undgå at betale landgilde, og yderligere bliver de problematiske, fordi de stammer fra et år med misvækst. Tallene kan under ingen omstændigheder sige noget om den sædvanlige høst på bøndergårdene. Secher bringer også tal fra kronens ladegårde og kommer til det resultat, at udbyttet lå mellem 1 og 4 fold.³

C. Christensen (Hørsholms) undersøgelse, der ligesom Holms er fra 1886, er baseret på regnskaber fra kronens ladegårde. I Agrarhistoriske Studier bd. 1 beregner han gennemsnitsfoldudbyttet til 2–3 fold i middelår og i et sjældent gunstigt år til højest 4–5 fold.⁴ C. Christensen undrede sig over resultatet, men fandt ingen anledning til at komme ind på svaghederne ved det. Han undrede sig også over, at man fortsatte med at dyrke jorden med dette ringe udbytte, »men »sund Sands« var ikke det der karakteriserede Christian den Fjerdes og hans Samtids Agerbrug.«⁵

Hans H. Fussing har mere end nogen anden bidraget til debatten om foldudbyttet. I 1934 offentliggjorde han en undersøgelse vedrørende adelsgodset Gessingholm 1609–63.⁶ Undersøgelsen baserede sig på ladegårdsregnskabet fra Gessingholm og fik til resultat, at foldudbyttet lå mellem 1,7 og 4 fold med et gennemsnit på 2,6 fold.⁷ Senere behandlede Fussing andre regnskaber fra adelige godser, og gennem disse undersøgelser beviste han, at foldudbyttet på adelsgodserne var yderst ringe – selv hos de mest effektive godsejere.⁸ I forbindelse med Gessingholmundersøgelsen stødte Fussing på nogle interessante oplysninger fra nogle bøndergårde på Langeland. Fussing skriver: »En meget omhyggelig vurdering af Nygård på Langeland, som Chr. Rantzau i 1646 lod en foged foretage, anslår næsten alle godsets gårde til at give 3–4 fold »efter som året er«, nogle enkelte lavere, men ingen højere udbytte.«⁹ Her er der altså igen en kilde, der giver oplysninger om bøndernes foldudbytte, men Fussings tal lider, ligesom Sechers, af visse svagheder, hvilket gør det nødvendigt at tage alle mulige forbehold over for resultatet: tallene stammer fra en besigtigelse og ikke fra et høstresultat, og besigtigelsen er foretaget i 1646, hvor høsten var lavere end normalt, (i det mindste ifølge Gunnar Olsens resultater¹⁰).¹¹ Gunnar Olsen tog – i 1943

– kronens ladegårdsregnskaber op til en samlet behandling i »Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610–60«. I denne kritiske og grundige undersøgelse kom Gunnar Olsen til det resultat, at gennemsnitsudbyttet lå mellem 2 og 3 fold – meget ofte dog et stykke under. Materialet var behæftet med mange og store fejlkilder, som vanskeliggør materialets anvendelighed, men generelt må man konkludere, at foldudbyttet har været meget lavt på ladegårdene, og Gunnar Olsens konklusion lyder da også: »Tallene er så små, at man ikke kan antage Muligheden af, at Bønderne skulde have høstet endnu mindre, da det i saa Fald vilde have været umuligt for dem at svare Landgildekorn og andre Naturalieafgifter i den Udstrækning, de faktisk gjorde det, . . . Man fristes tværtimod til at antage større Foldudbytte hos Bønderne, men det vil være vanskeligt at føre tilfredsstillende Beviser for denne Antagelse.«¹²

I 1951 kom Hans H. Fussing igen med et indlæg i foldudbyttedebatten. Denne gang tog han i sin »Stjernholm Len 1603–1661« et af kronens ladegårdsregnskaber op til behandling. Ved hjælp af oplysninger i Stjernholms lensregnskab fandt Fussing foldtal fra to år nemlig 1638/39 og 1641/42. For regnskabsåret 1638/39 konstaterer Fussing et gennemsnit på 2,9 fold og for 1641/42 et gennemsnit på 2,6 fold.¹³ I sin beregning af disse gennemsnitstal har Fussing begået to fejl: for det første har han medregnet boghvedens foldudbytte, skønt boghveden ingen praktisk betydning havde i dette len. – For det andet har han for begge års vedkommende begået regnefejl, idet de to gennemsnitstal i virkeligheden bliver henholdsvis 2,5 og 2,3 fold, når boghveden er medregnet, og 3,4 og 2,9 fold, når boghveden ikke er medregnet. Udover at gennemsnitstallene er ukorrekte, har Fussings tal de samme svagheder, som Gunnar Olsens havde, fordi de er af nøjagtig samme karakter. Tallene er således ikke særlig interessante, idet de på ingen måder kaster nyt lys over sagen.

Det seneste indlæg i debatten kom i 1972. Det var Fridlev Skrubbeltrangs anmeldelse i Historisk Tidsskrift af Svend Gissels »Landgilde og Udsæd«. Skrubbeltrang har tidligere beskæftiget sig med foldudbyttets størrelse i det 18. århundrede, som han beregnede på grundlag af bondeskifternes vurderinger. Han bruger også denne gang en bondeskiftevurdering, og han kommer til følgende resultat, der stammer fra 1. august 1644: »Gennemsnittet bliver ca. 5,8 fold, idet man vurderede i skæpper ager for ager: ialt 73 skpr. udsæd og ca. 425 skpr. høstet. 18 skpr. udsæd var vurderet til 7 og 14 til 9 fold, altså næsten 44 % anslået til 7–9 fold byg. Det kan have været overvejende god jord og et godt høstår, men også andetsteds findes så mange udsagn om 4 fold og derover, endog for rug, at det er rimeligt at regne med et høstudbytte på op imod det dobbelte af Gunnar Olsens tal

for ladegårdsavlen.¹⁴ Skrubbetrangs tal er usædvanlige og overraskende, idet det er de bedste oplysninger om bøndergårdenes høstresultater, der hidtil er fremkommet. Resultatet er faktisk det første svar på det spørgsmål, Gunnar Olsen havde stillet 39 år tidligere: om ikke bønderne måtte have haft et større foldudbytte end ladegårdene. Fussing viste gennem sine ladegårdsundersøgelser, at foldtallet var uhyre lavt på adelens ladegårde. Fussings materiale var ikke, som Gunnar Olsens, behæftet med den usikkerhed, at det var beregnet på ekstern kontrol. Adelens regnskaber var udelukkende beregnet til intern brug, og de må derfor anses for mere troværdige end lensregnskaberne i denne sammenhæng. Skrubbetrang har på sin side vist, at der må regnes med større foldtal, når det gælder bøndergårdene. Hans resultater kan naturligvis ikke sige noget generelt om at bøndernes høstresultater altid var større end ladegårdenes, men der er ingen tvivl om, at Skrubbetrang har ret, når han siger, at »Sjællandsk bondejord kunne utvivlsomt i normale år give en høst, der forslog til dækning af tiende, landgilde, skat, folkeløn, udsæd m.m.«¹⁵ Der kan være mange årsager til, at bøndergårdenes foldudbytte var større end ladegårdenes, men her skal der kun nævnes nogle få af de mulige forklaringer: Anvendelsen af hovbønder som arbejdskraft har uden tvivl spillet en rolle i negativ retning for ladegårdenes høstudbytter.¹⁶ Hovbønderne kunne naturligvis ikke være interesseret i at arbejde mere eller bedre end højst nødvendigt. Kunne de komme afsted med det stjal de af herremandens korn. Et eksempel på dette forhold kan bl.a. ses i Vester Lisbjerg provstibog fra 1661. Under Grundfør og Spørring sogne hedder det: »Udi Holmen er 5 blokke, som ikke i 14 eller 15 år har været dyrket eller sået udi, thi den tid der var noget sået, da blev der mesten det stjålet bort«.¹⁷ Det er klart, at efter sådanne tyverier kunne der ikke høstes så meget som udsædmængden ellers berettigede til. Hvis opsynet med hovbøndernes arbejde var for dårligt, kunne der også gå korn til spilde på andre måder: af Ribe bys tingbog fra omkring 1660 fremgår det, at der var rejst tiltale mod en karl for imod husbondens ordre at have høstet med le i stedet for med segl. Ved denne handling havde karlen forvoldt skade på både korn og strå. Synsmænd anslog den skete skade til 100 traver ud af 200 traver for stråets vedkommende og 1 skæppe for hver trave rug for kornets vedkommende.¹⁸ Fridlev Skrubbetrang har i »Fortid og Nutid« oplyst, at en trave af de tre hovedkornsorter oftest takseredes til 4 à 5 skæpper korn.¹⁹ Sagen fra Ribe betød altså 20–25 % ringere udbytte, blot fordi der var blevet høstet med le.²⁰

Der var også væsentlige forskelle i dyrkningsmetoderne på henholdsvis hovedgårdene og bøndergårdene: som Gunnar Olsen viste var ukrudtsproblemet meget stort på kronens ladegårde,²¹ hvorimod man må formode, at det

var mere overkommeligt for bønderne på deres mindre marker at holde ukrudtet nogenlunde nede. Den væsentligste forskel på hovedgårdsdyrkning og bøndernes dyrkning af egne marker har dog uden tvivl ligget i gødningen: hovedgårdsmarkerne blev dyrket extensivt, mens bønderne dyrkede deres jord intensivt. Selv om hovedgårdene ofte havde ret store kvæghold, har de på ingen måde kunnet levere tilstrækkeligt gødning til de relativt store hovedgårdsmarker, hvorimod der ikke skulle ret mange kreaturer til at levere gødning til bøndernes relativt små marker: Dette er blot nogle af de få årsager, der kan tænkes til, at bønderne høstede mere end herremændene. Det ville også have været mærkeligt, hvis bøndernes høsttal ikke var større end de tal, der er fundet for ladegårdene, ikke mindst på baggrund af, at bønderne i Sverige kunne høste $6\frac{1}{2}$ –7 fold og de engelske bønder 6–8 fold.²² Nu kunne det selvfølgelig tænkes, at de foldtal, Skrubbeltrang har fremdraget stammer fra et usædvanligt godt høstår, derfor vil det i det efterfølgende blive forsøgt at give gennemsnitstal for danske bønders høst-udbytte, tal som måske kan underbygge Skrubbeltrangs resultat.

Hvis man vil forsøge at beregne foldudbyttet for bøndergårde, må man først og fremmest gå til kilder, der ikke alene kan give oplysninger om de enkelte gårdes udsæd, men også om deres høstresultater. Høstresultater oplyses kun meget sjældent, men til gengæld findes der en del kilder, der oplyser om tiendens størrelse, så man ved hjælp af disse oplysninger kan finde frem til høstresultatet og dermed til foldudbyttet. Den tiende, kilderne oftest oplyser om, er konge- og kirketienden. Konge- og kirketienden blev de fleste steder i Danmark bortforpagtet til den højstbydende, som så betalte en vis afgift til kongen eller til kirken. Meget ofte forpagtede bønderne selv en tiende og delte derefter forpagtningsafgiften imellem sig. Størrelsen af den enkelte bondes tiendeafgift kan læses i en del kilder fra det 16. og 17. århundrede, men disse kilder er hidtil blevet karakteriseret som uanvendelige til beregning af foldudbyttet. Hans H. Fussing har givet følgende karakteristik af denne tiendeafgift: »Da tiendeavgiften var fixeret og ikke ændredes, kan man intet se af den om avlens størrelse, ligesom fordelingen mellem kornsorterne formentlig også blot afspejler forholdene på det – ukendte – tidspunkt, da tiende her var blevet fastlagt.«²³ Også Svend Gissel finder afgiften uanvendelig til beregning af foldudbyttet – han skriver: »Fra 16. århundrede . . . foreligger et ret omfattende tiendemateriale. Ved udnyttelsen af dette må man først og fremmest se bort fra de »tiender«, der kun er forpagtningsafgifter.«²⁴ Det er disse forpagtningsafgifter, der her skal tages op til behandling i det håb, at der derved kan vindes viden om foldudbyttets størrelse i det 17. århundredes Danmark.

Metoden, der skal anvendes til forsøget på foldtalsberegning, bygger på

følgende antagelse: hvis bønderne har været villige til fæste en tiende, må det have været en økonomisk fordel for dem. Dette vil i praksis sige, at tiendeafgiften, som bønderne skulle yde i konge- eller kirketiende, har været mindre end den reelle tiende ville have været. Afgiften må endog have været væsentligt mindre end den reelle tiende, idet det ellers ikke ville have været en økonomisk fordel at fæste en tiende mod en fast afgift, – især ikke i det 17. århundrede, hvor høsten i mange år var under middel på grund af krige, pest og misvækst. Nu kan man naturligvis ikke sige, at fordi tiendeafgiften et enkelt år var mindre end den reelle tiende, så har bønderne straks fæstet tienden. En tiendeforpagtning må have bygget på mange års erfaring for, at det var billigere selv at fæste sin tiende frem for at lade herremanden tage forpagtningen og dermed lade ham hente den reelle tiende på marken – altså $\frac{1}{30}$ af høsten. En årsag til at bønderne var villige til selv at fæste deres tiende kunne være, at de ville forhindre, at den øvrige del af høsten blev ødelagt af regn, hvis en eventuel tiendeforpagter ikke kom til tiden. Dette er i det mindste en teori, der er fremført af flere historikere, men teorien holder ikke – for ifølge recessen var bønderne ikke forpligtet til at vente på tiendeforpagteren, men de kunne blot køre kornet ind, hvis han ikke kom til den tid, bønderne havde fastsat.²⁵ Når et sogns bønder skulle forpagte f. eks. en kongetiende, aftalte de en samlet tiendeafgift med lensmanden. Derefter skulle de så fordele denne tiendeafgift indbyrdes. Fordelingskriterierne er det ikke længere muligt at konstatere: stikprøver viser, at det ikke er landgilden, man har brugt som fordelingskriterium, ligesom det heller ikke er udsæden, der entydigt er brugt. (Dette fremgår af omstående tabeller). En ting er mere sikker: når fordelingen skulle foretages, omregnede man først til hartkorn. Det er et resultat, som også Jörgen Weibull kommer til for Skånes vedkommende: »bönderna fingo själva avgöra, i vilka produkter de ville ha tionden satt.«²⁶ At dette også gælder for Jyllands vedkommende kan man se af følgende eksempel: en bonde, der havde et stykke jord på Fløjstrup Mark i Malling sogn, kunne så: 3 skpr. rug og 4 skpr. byg. Hans tiendeafgift var: 1 skp. 1 fjdk. rug, $\frac{1}{2}$ skp. byg og $\frac{1}{2}$ skp. havre. Han ydede altså tiendeafgift af en kornsort, han slet ikke såede!²⁷

Af ovenstående er det fremgået, at man ved hjælp af tiendeafgifterne kan beregne en »slags« foldudbytte. Man kan altså opstille følgende ulighed:

$$\frac{\text{Tiendeafgiften} \cdot 30}{\text{udsæden}} < \text{foldudbyttet.}$$

Det foldudbytte, man finder frem til ved hjælp af denne ulighed, er altså ikke lig med det reelle foldudbytte. Der er tale om et gennemsnitsfoldud-

bytte, der ligger under det reelle gennemsnitsfoldudbytte, da det ellers ikke ville have været en økonomisk fordel for bønderne at fæste denne tiende. Man kan altså sige, at det beregnede gennemsnitsfoldudbytte er et minimumsfoldudbytte: et tal for, hvor meget bønderne mindst skulle høste i gennemsnit, for at det skulle være rentabelt for dem at fæste tienden selv. Man kan være sikker på, at der har været en rimelig afstand mellem det beregnede gennemsnit og det reelle gennemsnit, ellers skulle bønderne sikkert ret hurtigt have givet denne tiende fra sig. Jörgen Weibull har for Skånes vedkommende undersøgt, hvor stor forskel, der var mellem tiendeafgiften og den reelle tiende på $\frac{1}{30}$ af høsten. Han kommer til det resultat, at krontienden (det blev ydet i form af afgift) kun udgjorde 52–60 % af præstetienden (der blev ydet i kærven).²⁸ Weibulls oplysninger stammer endda fra præsternes egne opgivelser, og man må formode, at præsterne ikke har overvurderet deres egne indtægter. Disse oplysninger viser, at det har været en yderst givtig forretning, at fæste en tiende, og man forstår derfor bedre, hvorfor interessen var så stor for disse tiendeforpagtninger: bønderne var f. eks. villige til at betale 10–40 rigsdaler i stedsmål for selv at få tienden. Også adelen var interesseret i de indtægtsmuligheder, der lå i en tiendeforpagtning, dette kan bl. a. ses af et kongeligt brev af 8/7 1654 til lensmændene i Danmark:²⁹

Efttersom riderskabet udi wor rige Danmarch sig wnderd (anigste) beklaget haffuer, att mange tiender, som de burde mod anden besuering haffue stor hielp, naar de ledig bliffuer, anden snarer end dem selff att forundis, wnderd(anigste) derfor begeirendis, wi saadant wille tage udi naad(igste) betenkende, da bede wi dig och naad(igst) wille, att naar udi ditt lehn nogen (af) wore och kronens anpart tiende udi adelens hoffuitsogne eller deres anexer ledig bliffuer, du da dennem, som mod os och deris federnland deris willighed bewiser, samme tiende for sedwanlig feste och affgiffitt frem for nogen anden fester och wnder, med mindre nogen serdelis betenkende der udi kunde were, hour paa wi os naadigst (?) naar dett os wnderd(anigste) worder tillkiendegiffuet, wille resolve.

Colding 8 julii anno 1654

Adelen ønskede altså ved hjælp af tiendeafgifterne at rette op på de tab, den havde lidt ved kongens skatteudskrivninger.

Som det er fremgået af det ovenstående, har det altså helt klart været en økonomisk fordel ved tiendeforpagtningen. Antagelsen om metodens holdbarhed har altså vist sig at holde stik. Tilbage står så at afprøve metoden i praksis. Til dette formål er der her valgt nogle sognejordebøger fra

1661 fra Aarhus Stift,³⁰ men regneeksemplerne må kun opfattes som eksempler på metodens anvendelse på et konkret materiale, den kan lige så godt anvendes på alt andet kildemateriale, der oplyser om tiendeafgifter og udsædens størrelse. De her nævnte sognejordebøger stammer som nævnt fra 1661, og de er bevaret fra tre jyske stifter: Århus, Viborg og Ribe stifter. De er blevet til, fordi man i Rentekammeret ønskede oplysninger om bøndernes økonomiske forhold efter svenskekrigen. Bønderne har uden tvivl næret en vis frygt for, at jordebøgerne skulle anvendes til skatteudskrivninger, og de har derfor sikkert ikke overdrevet deres udsædsangivelser. Dette sammenholdt med, at det var et meget dårligt høstår, kan måske give betænkeligheder ved at anvende dette materiale. Men skønt det er af overordentlig stor betydning med en korrekt udsædsangivelse, er der måske alligevel ikke så stor grund til bekymring i dette tilfælde: for det første har sognepræsterne, som skulle indhente og videresende oplysningerne, i flere tilfælde anført udsæd *både* for 1661 og for normale år, og for det andet kan man sige, at for lave udsædsangivelser blot fører til, at det beregnede foldudbytte nærmer sig det reelle foldudbytte. De oplyste udsædsstørrelser skulle altså være ekstremt fejlagtige (mellem 80 og 100 %) for at det beregnede foldtal ikke skulle kunne sige noget om gennemsnitshøsten.

Til det foreliggende beregningsforsøg er udvalgt en enkelt af disse sognejordebøger omfattende de tre nabosogne Katstrup, Ørridslev og Tolstrup i Vor herred i Skanderborg Len; også andre af sognejordebøgerne indeholder de relevante oplysninger, men de tre førnævnte skal kun fremdrages som eksempel på hvilke resultater, man kan komme til ved denne beregningsmåde.

Sognejordebogen, der omfatter disse tre sogne, er skrevet af præsten Jens Holm. Jordebogens udsædsangivelser er alle overstreget og erstattet med et højere tal end før. Tiendeafgiften, der er angivet, omfatter kun kirketien- den, og der står, at den blev ydet i alle tre hovedkornsorter. Jordebogen er på i alt 12 sider – den er en smule gnidret skrevet og indeholder en del forkortelser, men er alligevel ret nem at læse. Endelig skal det nævnes, at præsten oplyser, at det er efter bøndernes egne angivelser, denne jordebog er skrevet.

Tabellernes opstilling

1. Gårdens nummer. Dette nummer findes ikke i jordebogen, men er medtaget for overskuelighedens skyld.
2. Gårdens landgilde omregnet til skpr. hartkorn. Der er visse vanskelig-

heder forbundet med denne beregning, idet der ikke altid er antegnet, hvor stor en del, der er gæsteri, og hvor stor en del, der er egentlig skyld. Men kolonnen er i øvrigt uden betydning for foldtalsberegningen, og den er her blot medtaget for at give et vist indtryk af gårdenes størrelse.

3. Gårdens udsæd omregnet til skpr. hartkorn. Hvis man skal sammenligne gårdstørrelser, er udsæden egentlig et bedre grundlag at gå ud fra. Men også denne sammenligningsmetode indeholder visse fejlkilder: hvis en gård ifølge tabellerne har en lille udsæd, kan det alligevel godt være, at det er en ret stor gård. Grunden er den, at der i udsæden ikke medregnes høavl og svins olden, da disse to ting er uden betydning for foldtalsberegningen. Det kan således godt forekomme, at en bonde, der har en stor skov og faktisk lever af denne skov, optræder i udsædskolonnen med en meget lille udsæd – til gengæld vil samme bonde sikkert have en ret stor landgildeydelse. Man må således se både på landgilden og udsæden, hvis man vil have et nogenlunde sikkert indtryk af gårdens størrelse.

4. Tiendeafgiften omregnet til skpr. hartkorn.

5. »Høsten« – angivet i skpr. hartkorn. Høsten er beregnet ved at multiplicere tiendeafgiften (4) med 30. Grunden til, at det er 30, der multipliceres med, er den, at tiendeafgiften er sat lig med den reelle tiende – altså $\frac{1}{30}$ af høsten.

6. Foldudbyttet. Dette tal er fundet ved division af høsten med udsæden.

1. Landgilde, udsæd, tiende, høst og foldudbytte i Katstrup sogn.

	1	2	3	4	5	6
1.	38	34½	10 skpr.	300	8,7	
2.	94	60	10 skpr.	300	5,0	
3.	74	60	10 skpr.	300	5,0	
4.	36	44	6 skpr. 3 fjk.	202	4,6	
5.	103½	66	16 skpr. ¾ fjk.	486	7,4	
6.	28	23	3 skpr. 2 fjk.	105	4,6	
7.	70½	32	6 skpr. 3 fjk.	202	6,3	
8.	85	60	6 skpr. 3 fjk.	202	3,4	
9.	96	72	13 skpr. ½ fjk.	394	5,5	
10.	67	47	6 skpr. 2 fjk.	195	4,2	
11.	67	47	6 skpr. 2 fjk.	195	4,2	
12.	116	72	10 skpr. ½ fjk.	304	4,2	
13.	89	96	13 skpr. ½ fjk.	394	3,9	
14.	92	76	10 skpr.	300	3,9	
15.	92	76	10 skpr.	300	3,9	
16.	92	76	10 skpr.	300	3,9	
17.	94	60	10 skpr.	300	5,0	

2. Landgilde, udsæd, tiende, høst og foldudbytte i Ørridslev sogn.

1	2	3	4	5	6
1.	58	60	9 skpr. 2 fjk.	285	4,8
2.	58	60	9 skpr. 2 fjk.	285	4,8
3.	60	60	9 skpr. 2 fjk.	285	4,8
4.	72	60	9 skpr. 2 fjk.	285	4,8
5.	54	60	9 skpr. 2 fjk.	285	4,8
6.	78	60	9 skpr. 2 fjk.	285	4,8
7.	31	30	3 skpr. 3 fjk.	112	3,8
8.	58	60	9 skpr. 2 fjk.	285	4,8
9.	56	60	9 skpr. 2 fjk.	285	4,8
10.	85½	102	22 skpr.	660	6,5
11.	85	104	22 skpr.	660	6,4
12.	103	74	13 skpr.	390	5,3
13.	76	39	7 skpr. 2 fjk.	225	5,8
14.	49	55	7 skpr. 2 fjk.	225	4,1
15.	76	39	7 skpr. 2 fjk.	225	5,8
16.	76	39	7 skpr. 2 fjk.	225	5,8
17.	75	39	7 skpr. 2 fjk.	225	5,8
18.	85	82	15 skpr.	450	5,5
19.	56	57	9 skpr. 2 fjk.	285	5,0
20.	56	57	9 skpr. 2 fjk.	285	5,0
21.	60	57	9 skpr. 2 fjk.	285	5,0
22.	41	32	4 skpr. 3 fjk.	142	4,4

Af tabellerne kan man se, at det ikke entydigt er udsædstallene, bønderne har lagt vægt på, når man skulle foretage fordelingen af tiendeafgiften. Hvis det kun havde været udsæden, skulle de beregnede foldtal have været lige store i hver enkelt sogn. Det kan måske siges at være gældende for Tolstrup sogn, hvor afvigelserne ikke er ret store, men i Katstrup sogn er der til gengæld betydelige afvigelser. I Katstrup sogn ser man ved gård nr. 1, at det beregnede foldtal ligger på 8,7 fold. Dette betyder, at denne bonde skulle høste *mindst* 8,7 fold, for at tiendeforpagtningen skulle være en fordel for ham. Til gengæld er der en anden bonde, der kunne nøjes med at høste 3,4 fold, – så ville forpagtningen være en fordel for ham. Forskellen kan have sin årsag i forskelle i jordens bonitet fra gård til gård, eller den kan skyldes, at gård nr. 1 f. eks. har haft adgang til et større skovareal eller lignende, og sognets bønder derfor har pålagt denne gård en relativ stor del af tiendeafgiften. Endelig kan det også tænkes, at de andre bønder simpelthen har snydt denne bonde ved fordelingen. Men selv om nogle bønder således skulle være blevet snydt, så rækker det ikke ved den her opstillede metode: uanset hvor uretfærdig tiendeafgiften end er blevet for-

3. Landgilde, udsæd, tiende, høst og foldudbytte i Tolstrup sogn.

1	2	3	4	5	6
1.	106	46	6 skpr.	180	3,9
2.	110	46	6 skpr.	180	3,9
3.	168	54	9 skpr.	270	5,0
4.	72	18	3 skpr.	90	5,0
5.	93	52	7 skpr.	210	4,0
6.	79	46	6 skpr.	180	3,9
7.	76	40	4 skpr. 2 fjk.	135	3,4
8.	94	46	6 skpr.	180	3,9
9.	41	25	3 skpr. 3 fjk.	113	4,5
10.	–	92	12 skpr.	360	3,9
11.	98	46	6 skpr.	180	3,9
12.	66	50	6 skpr.	180	3,6
13.	43	19	3 skpr. 3 fjk.	113	5,9
14.	94	50	6 skpr.	180	3,6
15.	–	46	6 skpr.	180	3,9
16.	–	46	6 skpr. 2 fjk.	195	4,2
17.	58	25	3 skpr. 3 fjk.	113	5,9
18.	70	50	6 skpr.	180	3,6
19.	121	92	12 skpr.	360	3,9
20.	60	46	6 skpr.	180	3,9
21.	74	46	6 skpr.	180	3,9

delt mellem de enkelte bønder, så har det uden tvivl været en fordel for landsbyen som helhed at fæste tienden.

Hvis vi ser på, hvor meget gennemsnitsfoldudbyttet er for hele landsbyen, kommer vi til følgende resultat: Katstrup sogn: 5,0 fold, Ørridslev sogn: 5,1 fold og Tolstrup sogn: 4,1 fold. Disse tal fortæller, hvor meget landsbyen som helhed *mindst* skulle høste i gennemsnit, for at det skulle være en fordel for dem at beholde tiendeforpagtningen. Det foldtal, vi har fundet frem til, er altså et minimumsgennemsnitsfoldtal, et tal der kan fortælle os, hvor meget bønderne mindst høstede. Tallet gælder alle tre kornsorter: hvis man høstede mindre end gennemsnittet af den ene kornsort, så skulle man til gengæld høste så meget mere af den anden.

Som foran nævnt havde Jörgen Weibull fundet frem til, at den reelle tiende har ligget 50–60 % over tiendeafgiften. Hvis dette forhold også gælder for Jyllands vedkommende, kan man se, at det reelle foldtal f. eks. for Katstrup sogn har ligget på omkring 8 fold i gennemsnit – forudsat de her anvendte udsædsangivelser er pålidelige.

Metoden, der her er opstillet, kan naturligvis også anvendes på tilsvarende materiale fra andre år, men der er ingen tvivl om, at jo længere man

går tilbage i tiden, desto lavere bliver de beregnede foldtal. Dette hænger ikke sammen med, at bønderne skulle have høstet mindre den gang, men med at det var en større fordel for dem at forpagte tienden. De beregnede foldtal bliver egentlig først interessante, efterhånden som vi kommer op i det 17. århundrede, hvor udbytningen af bønderne voksede, og tienderne generelt blev bortforpagtet til højere afgifter.³¹ Efterhånden som afgiften vokser, kommer man nærmere og nærmere den reelle tiende, men man overstiger den naturligvis aldrig, idet det så ikke ville være muligt at forpagte tienden bort.

Det kan måske synes utilfredsstillende, at metoden kun kan bruges til at beregne så upræcise størrelser som minimumsgennemsnitsfoldudbytter, men da der ikke findes tal for, hvor meget bønderne høstede i de enkelte år, så må man ty til denne type kilder for i det mindste at få et fingerpeg om høstudbyttet. Så meget mere som de hidtil fundne foldtal er for usandsynlige for bøndergårdenes vedkommende: med foldtal på 2–3 ville det, som Gunnar Olsen og Fridlev Skrubbeltrang har gjort opmærksom på, ikke have været muligt for bønderne at yde landgilder, skatter og afgifter i den udstrækning, de faktisk gjorde det.

Noter

- 1 Edvard Holm: *Danmark-Norges Indre Historie*. 2. del (1886), s. 268.
- 2 *Ugeskrift for Landmænd* 5. række 2. bind, 3. 243 f.
- 3 *Sammesteds*, s. 245.
- 4 C. Christensen (*Hørsholm*): *Agrarhistoriske Studier* bd. I, (1886), s. 245 f.
- 5 *Sammesteds*.
- 6 *Historisk Tidsskrift*: 10. række bd. 3, s. 59–101 og s. 193–241.
- 7 *Sammesteds*, s. 79.
- 8 Foruden den citerede undersøgelse af Gessingholm offentliggjort i *Historisk Tidsskrift*, har Fussing foretaget følgende godsstudier: Yderligere om Gessingholm: *Godsregnskaber fra Gessingholm 1619–1661*. *Jydske Samlinger* 5. række III bd. Hans H. Fussing: *Herningholm, Harsyssel Aarbøger 1934*. Hans H. Fussing: *Skovgaarders drift i Christian Rantzaus ejertid 1635–1663*. *Jydske Samlinger* 5. række II bd. Og endelig Hans H. Fussing: *Demstrup og Sødringholm 1625–63*. *Jydske Samlinger* 5. række III bd.
- 9 *Historisk Tidsskrift* 10. række bd. 3. s. 79, note 1.
- 10 Gunnar Olsen: *Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610–60*. *Historisk Tidsskrift* 10. række bind 6, s. 477.
- 11 Iøvrigt kan man i denne forbindelse anføre, at landbrugsekspertter stadig har meget svært ved at foretage blot nogenlunde præcise vurderinger af høstudbyttet.
- 12 Gunnar Olsen: *anførte arbejde* s. 477.
- 13 Hans H. Fussing: *Stiernholm Len 1603–1661*, (1951), s. 96.

- 14 Fridlev Skrubbeltrangs anmeldelse af Svend Gissel: Landgilde og Udsæd i *Historisk Tidsskrift 12. række bind VI*, s. 252.
- 15 *Sammesteds*, s. 252.
- 16 Man kan på denne baggrund undre sig over, at der ikke allerede på dette tidspunkt var indført lønarbejde, hvis hovbønderne virkelig skulle have spillet en så negativ rolle, som det påstås her. Nu er dette spørgsmål ganske vist ikke objekt for denne undersøgelse, men en del af forklaringen skal alligevel anføres her: Med den givne teknologiske udvikling ville det ikke have været muligt at producere tilstrækkeligt til, at der både kunne betales en løn, der var tilstrækkelig til en families reproduktion samtidig med, at der kunne blive overskud til en eventuel godsejer. Især ikke når godsejerne i givet fald selv skulle afholde udgifterne til landbrugsredskaberne.
- 17 Vester Lisbjerg Herreds Provstibog fra 1661. (LA Nørrejylland).
- 18 *Fortid og Nutid bd. XIII*, s. 27.
- 19 J. Kinch: Seglen og Leen. *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi bd. VII* s. 197.
- 20 Det er vel muligt, at man i egne med mangel på hovbønder på hovedgårdsmarker har ladet hovbønder høste kornet med le – også inden den egentlige kornle var blevet rigtigt udbredt. Også dette forhold kan have spillet en rolle i forbindelse med det lave udbytte på godserne.
- 21 *Gunnar Olsen: anførte arbejde*, s. 435.
- 22 Svend Gissel: andgilde og Udsæd, (1968) note 37 og 38, s. 99.
- 23 *Hans H. Fussing: Stiernholm Len 1603–1661*, s. 27.
- 24 *Svend Gissel: Anførte værk*, s. 95.
- 25 *V. A. Secher: Corpus Constitutionem Daniæ. bd. 3*, (1891) s. 3.
- 26 *Jörgen Weibull: Tionden i Skåne under senara delen av 1600-talet* (1953), s. 96.
- 27 Sognejordebogen for Malling og Beder sogne. Se note 30.
- 28 *Jörgen Weibull: Anførte værk*, s. 38.
- 29 Danske Kancelli: Sjællandske Tegnelser 1654 (RA).
- 30 Sognejordebøger på landgilde, udsæd og avling – fra Århus, Ribe og Viborg stifter (RA). – Jfr. Vejledende Arkivregistraturer bd. XII nr. 311. 67–70 ved Jens Holmgaard.
- 31 Mange steder har tiendeafgiften dog ligget fast i over 100 år. Dette forhold betyder ikke noget i forbindelse med anvendelsen af ovennævnte metode til foldtalsberegning. Forholdet betyder sandsynligvis blot, at der ikke har været konkurrenter, der kunne byde mere for tienden end tiendeforpagteren.

Kilder og litteratur

- C. Christensen (Hørsholm): *Agrarhistoriske Studier, bd. I*. Kbh. 1886.
- Hans H. Fussing: Gessingholm 1609–63. *Historisk Tidsskrift 10. række bd. III*, Kbh. 1934–35.
- Hans H. Fussing: *Stiernholm Len 1603–1661*. Studier i Krongodsets Forvaltning. Kbh. 1951.
- Svend Gissel: *Landgilde og Udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder*. Kbh. 1968.
- Edvard Holm: *Danmark-Norges Indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720*. Kbh. 1886.

- J. Kinch: Seglen og Leen. *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi. bd. VII.* Alborg 1878.
- C. E. Secher: Om Agerbruget i Sjælland i det syttende Hundrebaar. *Ugeskrift for Landmænd 5. række 2. bind.* Kbh. 1876.
- V. A. Secher: *Corpus Constitutionem Daniæ.* Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende, 1558–1660, bd. 3. Kbh. 1891.
- Sjællandske Tegnelser: Danske Kancelli 1654. Rigsarkivet.
- Fridlev Skrubbeltrang: Anmeldelse af Svend Gissel »Landgilde og Udsæd«. *Historisk Tidsskrift 12. række bind VI.* Kbh. 1972.
- Fridlev Skrubbeltrang: Bondeskifte og foldudbytte. *Fortid og Nutid bind XIII.* Kbh. 1939.
- Jörgen Weibull: *Tionden i Skåne under senare delen av 1600-talet.* Lund 1953.
- Vejledende Arkivregistraturer bind XII,* nr. 311.67–70 ved Jens Holmgaard. Kbh. 1964.
Sognejordebøger på landgilde, udsæd og avling – fra Århus, Ribe og Viborg stifter.
Vester Lisbjerg Herreds Provstibog fra 1661. Landsarkivet i Viborg.